

Antoniewicz, Jerzy

Toponimiczne nazwy 'Prusy' w północnej Polsce i na Rusi Nowogrodzkiej

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-2, 121-129

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

M A T E R I A Ł Y

JERZY ANTONIEWICZ

TOPONIMICZNE NAZWY „PRUSY” W PÓŁNOCNEJ POLSCE I NA RUSI NOWOGRODZKIEJ

*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*¹ oraz wykazy miejscowości byłych guberni pskowskiej², witebskiej³, mińskiej⁴, mohylewskiej⁵, a także słownik geograficzno-historyczny byłej ziemi nowogrodzkiej⁶ notują miejscowości i rzeki o nazwie: *Prusy, Pruska, Prusińska, Prusimowo, Prusowicze, Prusowszczyzna* itd., których pochodzenie wydawało się różnym badaczom niepewne i nie całkiem adekwatne. Na ogół nazwy te łączono w Polsce z osadnictwem jenieckim datującym się od czasów Bolesława Chrobrego czyli od początku XI wieku. Padaly także słowa krytyczne. Przypuszczano, że nazwy te urobiono od nazwy Prusaków i późniejszego państwa pruskiego i sądzono, że są one świadectwem przenikania z Prus Wschodnich, a także z republik nadbałtyckich kolonistów niemieckich na obszary Białorusi oraz Rosji północno-zachodniej. Jednak już w 1939 r. V. Kiparsky⁷ zwrócił uwagę, że nazwa *Prusy* powszechna we wszystkich językach bałtyckich, a więc w staropruskim jako *Prusikai*, w litewskim *Prusai* i łotewskim *Pruši*, już od 1253 r. jest poświadczona źródłowo, jako świadectwo jej występowania w nazwach miejscowych. Tenże jednak autor nie zauważył, że nazwa *Prusy, Pruska* występuje także w hydronimii polskiej i rosyjskiej, wprawdzie nie tak często, jak w nazwach miejscowych. Także z obszarów ziem polskich wiemy, że obok Gdańska egzystuje dotąd miejscowość *Pruszcz*, oraz że istniała kiedyś, obecnie zaginiona, wieś *Prusicino* (1279) wchodząca w skład uposażenia dla Cystersów w Oliwie⁸ koło Gdańska. Wreszcie w Brandenburgii, dalekiej od pruskich terytoriów plemiennych, istnieje dotąd wieś *Prützke*, gdzie natrafiono na ciałopalnym cmentarzysku, rzekomo słowiańskim jeden

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1888, t. 9, ss. 77—85.

² I. I. Vasiliev, *Opyt geografičesko — statističeskogo slovarja pskovskoj guberni. Velikołukskij ujezd*, Psków 1884, Por. także: *Statističesko-geografičeskij slovar porchovskogo ujezda*, Psków 1896.

³ A. P. Sapunov, *Spisok naselennych mest vitebskoj guberni*, Witebsk 1906, ss. 88 i 137.

⁴ I. A. Bomštejn, *Spravočnaja kniga i sputnik po mińskiej guberni*, Mińsk 1889, s. 15.

⁵ G. Pożarow, *Spisok nasselennych mest mogilevskoj guberni*, Mogilev 1910, ss. 72, 187 i 209.

⁶ A. A. Andriašev, *Materiały po istoričeskoj geografii Novgorodskoj Zemli*, Moskwa 1914, ss. 64, 67, 246 i 408.

⁷ V. Kiparsky, *Baltische Sprachen u- Völker*, Baltische Länder, Bd. 1, (1939), s. 55.

⁸ M. Perlbach, *Pommerellisches Urkundenbuch*, Danzig 1882, s. 265.

grób z typowym inwentarzem pochodzenia pruskiego z importowaną zapinką⁹. Również w Nowogrodzie Wielkim istniała ulica Pruska, występująca w źródłach począwszy od 1215 r.¹⁰

Na opublikowanej tutaj mapce autor zebrał wszystkie mu znane nazwy Prusy (bez hydonimii) lub od nich pochodne, określające etniczną przynależność jej ewentualnych dawnych mieszkańców na obszarze Prus, północnego Mazowsza, Litwy, Łotwy, Białorusi, a także ziemi nowogrodzkiej (ryc. 1). Zdając sobie sprawę z pochodzenia nazwy etnicznej Prusy, która posiada w literaturze przedmiotu bogate omówienie¹¹, autorowi wydaje się, że nazwy te zwłaszcza na obszarze etnicznie obcym, przede wszystkim słowiańskim kryją w sobie bogate tradycje osadnictwa obcoplemiennego, w danym wypadku pruskiego. Tak, jak znowu nazwy pochodne od słowa Jaćwież — są świadectwem osadnictwa jaćwieskiego, przede wszystkim po klęsce politycznej Jaćwieży, która dokonała się w 1283 r.¹²

Istnieje niewątpliwie głęboki, wewnętrzny związek między nazwami „Prusy” i im pochodnymi występującymi na północnym Mazowszu w Polsce w związku z rozsiadaniem się rodu Prusów na tym obszarze we wczesnym średniowieczu. Jak wykazała J. Chwalibińska¹³ istniały na Mazowszu dwa większe skupiska byłego wychodźstwa pruskiego, tworzącego organizacyjnie dwa niejako skupiska osadnicze późniejszego polskiego rodu szlacheckiego, Prusów. Jedno skupisko osadnicze znajdowało się w rejonie Zakroczyimia, Płońska i Wyszogrodu na północ od Warszawy, którego istnienie w źródłach pisanych na tym obszarze należy cofnąć najdalej do XII wieku¹⁴. Były tu skupiska rodzin wywodzących się z Prus i siedzących później na ziemiach królewskich, których pierwotnego składu klasowego nie sposób bliżej określić; w źródłach historycznych występują już jako pełnoprawne polskie rycerstwo, pielęgnujące tylko tradycje swego „pruskiego” pochodzenia. Druga grupa, tworząca z czasem drugie skupisko osadnicze, osiedlona w rejonie miejscowości Tarczyna i Grójca na południu od Warszawy, była notowana w dokumencie z 1345 r., a najstarszy jej przedstawiciel znany jest z czasów polskiego księcia Bolesława (1262—1313)¹⁵. I ta grupa była osiedlona na obszarze posiadłości książęcych, albo w charakterze jeńców, albo dobrowolnych osadników nim uzyskała polskie przywileje szlacheckie. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, że właśnie na obszarze występowania tych

⁹ W. Unverzagt, J. Hermann, *Das slawische Brandgräberfeld von Prützke, Kreis Eberswalde*, Ausgrabungen u. Funde, Bd. 3 (1958), s. 110 i tabl. 15, ryc. b.

¹⁰ *Novgorodskaia letopis' staršego i mlodšego izvodov*, Moskwa 1950, Por. także: H. Łowmiański, *Prusy pogańskie*, Toruń 1935, s. 10 oraz J. Antoniewicz, *The problem of the „Prussian Street” in Novgorod the Great „Acta Baltico-Slavica”*, t. 2, (1965), ss. 7—25. Podobne stanowisko zajął J. Totoraitis, *Die Litauer u. dem König Mindowe bis zum J. 1263*, Freiburg 1905, s. 19 oraz J. Remėika, *Der Handel auf der Memel*, Tauta ir Žodis, Od 5, (1928), s. 420, którzy podkreślali kontakty prusko-nowogrodzkie we wczesnym średniowieczu.

¹¹ Istnieje na to bogata literatura przedmiotu; wymieniam tutaj tylko niektóre: C. Mahn, *Über den Ursprung u. Bedeutung des Names Preussen*, Berlin 1850, s. 16, oraz z nowszych: W. La Baume, *Wie hiessen die alten Preussen?* Mitteilungen d. Westpreussischen Geschichtsvereins, 1922, ss. 48—49.

¹² A. Kamiński, *Jaćwież*, Łódź 1953, ss. 68, 71, 89, 96 i 98. Por. także ostatnio J. Nalepa, *Jaćwiegowie*, Białystok 1964, gdzie etymologia tej nazwy.

¹³ J. Chwalibińska, *Ród Prusów w wiekach średnich*, Toruń 1948, s. 101.

¹⁴ J. Chwalibińska, op. cit., s. 96.

¹⁵ J. Chwalibińska, op. cit., ss. 53 i nn.

dwu skupisk osadniczych spotykamy w obu wypadkach nazwy pochodne od słowa *Prus*. Oczywiście nazwy te, przechodzące w ciągu wieków różne przekształcenia, są — mam wrażenie — dowodem przyswojenia w charakterze nazwy miejscowej, nazwy określającej społeczność etnicznie obcą, która osiedliła się w słowiańskim otoczeniu. W tym otoczeniu nastąpiło także odrzucenie sufiksu obcego — *ka* przy zachowaniu formy *Pruši*, albo z czasem *Prusy* lub pochodne od tej ostatniej nazwy.

I tak niejako w samym środku pierwszego skupiska osadniczego w rejonie Zakroczymia — Wyszogrodu występuje nazwa *Pruszczyn*, a koło Bielska plockiego nazwa *Rudowo-Prusy*, o której to miejscowości spotyka się w źródłach z XIV wieku wiadomości, że była ona własnością Tomasza i Szymona *Warpunów*. Ich przydomek rodowy mimo woli kojarzy się z miejscowością *Warpuny*, istniejącą dotąd na Wyżynie Mazurskiej w okolicach Mrągowa¹⁶ na obszarze b. Prus Wschodnich oraz z nazwami paru jezior mazurskich.

Drugie skupisko osadnicze w rejonie Grójca, Tarczyna i Skierniewic, na południe od Warszawy, posiada także swe odpowiedniki w nazwach miejscowych typu *Prusy*. Właśnie w okolicach Grójca znajduje się miejscowość *Gościańczyce*, skąd pochodzi znana heraldykom rodzina *Gościańskich*, szeroko rozrodzona zarówno w grójeckim, jak i po drugiej stronie Wisły w powiecie mińskim¹⁷. W pierwszym dziesiątku XV stulecia donoszą nam o właścicielach *Gościańczyce*, wymieniając między innymi *Santora* osobnika o typowo pruskim brzmieniu¹⁸. Zarówno w okolicach Grójca, jak i Mińska, występuje nazwa wsi *Prusy* lub pochodna, znajdująca się w centrum ich rodowego osadnictwa.

Uogólniając dotychczasowe spostrzeżenia wypada zauważyć, że mechanizm powstawania tych nazw kształtował się chyba następująco, zgodnie z dotychczasowymi dociekaniami *St. Urbańczyka*¹⁹ i jego poprzedników. Najpierw powstał proces osadzania ludzi obcych w polskim otoczeniu (jeńców lub zbiegów politycznych) przez władze książęcą lub królewską. W ten sposób rodziła się nazwa pochodzeniowa *Prusy*. Z czasem (choć nie zawsze tak bywało) nazwy pochodzeniowe (etniczne) przekształciły się i przejęły funkcję nazw rodowych. Obok tych przekształconych części nazw rodowych, w miarę rozrostu danego rodu, powstawały na pustkowiu nazwy dzierżawcze młodszego typu, jak np. w wypadku przytoczonych tutaj *Gościańczyce*. Jednocześnie nazwa miejscowa *Prusy* w miarę integracji danego rodu w społeczność polską powoli traciła na swoim znaczeniu — i gdzieś w XIV wieku, często była już pustym dźwiękiem. Działo się to z dwu zasadniczych powodów: 1) na skutek wypadków politycznych oraz 2) przemian gospodarczo strukturalnych rodu i jego przebudowy pozycji prawnej w społeczeństwie polskim.

Do najważniejszych wypadków politycznych w ciągu XIII wieku, a zwłaszcza w drugiej jego połowie zaliczyłbym na północnym Mazowszu spustoszenia litewskie i jaćwieskie, które decydująco wpłynęły na treść wewnętrzną społeczną i gospodarczą naszych miejscowości o nazwie *Prusy*. Także najazdy pruskie w końcu XII wieku i na początku XIII wieku, a litewskie w jego drugiej połowie musiały zniszczyć dotychczasowy obraz osadnictwa i go-

¹⁶ G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw okręgu mazurskiego*, t. 1, Olsztyn 1947, s. 60 oraz tamże: t. 2, Poznań 1959, ss. 162 i 167.

¹⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 9, (1888), s. 78.

¹⁸ Warto tu zwrócić uwagę na *Castrum Santirium* nad Nogatem (odnoga Wisły) jednym z pierwszych grodów pruskich opanowanych przez Krzyżaków w latach 1233—1238. Por. także: *Preussische Urkunden*, Bd. 1, nr 718 oraz R. Keyser, *Die Burg Zantir*, Weichselland, 1938, t. 2, s. 31.

¹⁹ S. Urbańczyk, *W sprawie chronologii słowiańskich nazw miejscowych*, I Międzynarodowa Słowistyczna Konferencja Onomastyczna, t. 1 (1961), s. 145.

spodarczego porządku feudalnego na północnym Mazowszu, gruntowanego dotąd przez władzę książęcą. Należy przypuszczać, że w każdym wypadku ocalona ludność, po takim pochodzie wojennym, już nie wracała na stare miejsce, znajdując na skutek wyludnienia lepsze warunki bytowania w innym miejscu, bez względu na jej pochodzenie klasowe (ludność dziesiętnicza²⁰, czy zbiegowie polityczni po 1230 r.). Należy także sądzić, że już gdzieś od początku XIV wieku, z nazwą miejscową *Prusy*, zarówno na Mazowszu, a może także na obszarze reszty Polski (walki dzielnicowe oraz najazd Tatarów) nie należy łączyć pierwotnej populacji. W międzyczasie na opuszczonych arealach wyrosła populacja nowa, rodzima, która zachowała jednak z wielu względów tradycyjną nazwę i stąd nasze minimalne wskaźniki o ludności starej, która ją stworzyła.

Lecz nie tylko Mazowsze dostarcza nam tych, bardzo sugestywnych danych, które łączą w jedną całość nazwy toponimiczne wcześniejsze, a które dostarcza archeologia. Wspomnieliśmy już o miejscowości *Pruszcz* pod Gdańskiem. Trzeba podkreślić istniejące tam ślady nieprzerwanego prawie ciągu osadnictwa staropruskiego od VI—VII wieku aż gdzieś po IX—X wiek w słowiańskim otoczeniu²¹. Świadczy to chyba o silnym i zwartym zespole ludzkim, bytującym w tym miejscu, za czym przemawia ciągłość etniczna pochowanej tu ludności, która jeszcze we wczesnym średniowieczu nie zasymilowała się całkowicie w słowiańskim, pomorskim otoczeniu. Zresztą chyba nie tylko to miejsce na podstawie danych archeologicznych i nazewniczych świadczy o penetracji żywiołu bałtyjskiego na Pomorzu Gdańskim. Świadczą o tym także nazwy miejscowe typu bałtyjskiego²², występujące w innych regionach Pomorza; powstaje tylko pytanie z jakich czasów one pochodzą. Czy są one świadectwem archaicznym odległych stosunków wspólnoty bałtosłowiańskiej, czy też pochodzą z okresów późnych, a mianowicie wczesnego średniowiecza. Odpowiedzieć na to pytanie jest jednak na razie trudno, nawet specjalistom, jak świadczy wypowiedź H. Krahe'go w tej materii w cytowanej powyżej pracy i innych²³.

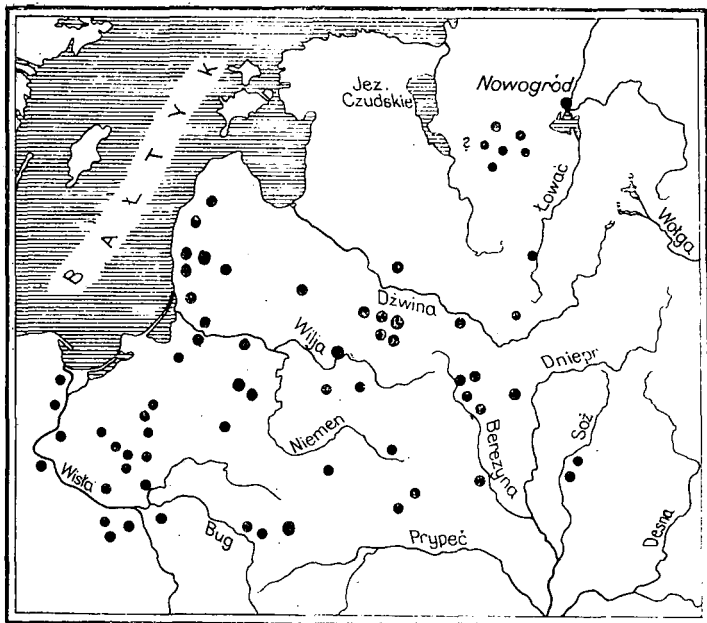
Nie będziemy w tym artykule omawiać wszystkich nazw typu *Prusy* na północnym obszarze wczesnośredniowiecznej Rusi, które nanieśliśmy

²⁰ D. Poppe, *Ludność dziesiętnicza w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Kwartalnik Historyczny, t. 44 (1957), ss. 3 i nn. O tym, że wśród ludności dziesiętnicznej byli także Prusowie świadczy dokument Bolesława Wstydliwego z 1250 r., gdzie jest wymieniony: *Cholech filius Rage*. Imię *Rage* jest typowo pruskie. Por. R. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen 1925, s. 81.

²¹ J. Kozłowski, *Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w VI—VIII w. po Chr.*, Przegląd Archeologiczny, t. 8, (1946), ss. 4 i nn oraz H. Strunk, *Die Flurnamen der Landgemeinde Präust, Kreis Danziger Höhe*, Danzig 1927, ss. 15—25, gdzie szereg nazw miejscowych typu bałtyjskiego obok słowiańskich i niemieckich. Por. także: F. Lorentz, *Preussen in Pomerellen*, Mitt. d. Westpr. Geschichtsvereins, Bd. 32 (1933), ss. 49—59. Inny napływ osadnictwa pruskiego odbył się na Pomorzu w dobie krzyżackiej. Por. J. Powierski *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do pocz. XIV w.*, Zapiski Historyczne, t. 30, (1965), ss. 24—26.

²² I. Kilian, *Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel*, Altpreussen, t. 4, (1939), ss. 67 oraz H. Krahe, *Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel?* Altpreussen, 1943, ss. 11—12. Pogląd ten przyjęła ostatnio M. Gimbutas, *The Balts*, Londyn 1963, s. 30 (mapa) oraz rec. J. Antoniewicz *Acta Baltico-Slavica*, vol. IV, (1966), ss. 175 i nn.

²³ H. Krahe, *Über einige Flussnamen — Komposita auf alteuropäischer Grundlage. Flussnamen aus baltischem Gebiet*, Beiträge zur Namenforschung, Bd. 15, (1964), s. 2—10. Tenże, *Alte Gewässernamen zwischen Weichsel und Memel*, tamże, Bd. 16, (1965), ss. 1—8.

Ryc. 1. Nazwa „Prusy” na terenie północnej Polski oraz Europy północno-wschodniej.

na opublikowaną tutaj mapkę. Występują one mniej lub więcej regularnie na byłych terytoriach plemiennych Drehowiczów, Radymiczów i Krywiczów. U tych ostatnich występują one w zachodniej części ich terytorium plemiennego, głównie między rzeką Wielką a Szełonią i bardziej na wschód w dorzeczu Szełoni. Na ogół jest to obszar rozprzestrzenienia się tzw. „dialektu pskowskiego”, o którym A. Sachmatow pisał, że posiada on rzekomo najwięcej zbliżonych cech z językiem polskim, które to zjawisko tłumaczył on przypuszczalną obecnością „kolonistów lackich”²⁴. Przypuszczenia A. Sachmatowa niestety nie posiadają w źródłach archeologicznych oraz historycznych na razie wyrazistych dowodów, jakkolwiek nie można wykluczać sporadycznej obecności ewentualnie osadzonych tu polskich jeńców np. zdobytych na Litwie przez Nowogrodzian. Nie wydaje się nam jednak, aby ta ewentualność polskich jeńców wpłynęła w decydujący sposób

²⁴ A. A. Sachmatow, *K'voprosu o polskom wlijanii na drevneruskie govory*, Russkij filologiczkiej vestnik, t. 69, (1913), ss. 1—11.

²⁵ Ostatnio V.V. Siedow w pracy pt. *Kriviči*, *Sovietzkaja Archieologija* 1960, ss. 47—62 przypuszcza, że „dialekt pskowski” powstał w wyniku przesunięcia się odłamu Krywiczów z ziem północno-wschodnich Polski na obszar ziemi rowogrodzkiej, na co jednak nie ma jasnych dowodów archeologicznych. Por. rec. pracy V.V. Siedova, *Rocznik Białostocki*, t. 3, (1962), ss. 462—466 napisaną przez K. Musianowicz.

na ukształtowanie się „dialektu pskowskiego”²⁵. Ostatnio P. A v a n e s o w²⁶ przypisuje temu dialektowi bardzo stare podłoże, gdy natomiast ewentualna obecność „Lachów” mogła przypadać na okres stosunkowo późny, mianowicie na czasy rozdrobnienia feudalnego. Wydaje się, że bliższym prawdy był A. S o b o l e w s k i j²⁷, który to zjawisko starał się wytlumaczyć wpływami bałtyjskimi na słowiańskich Krywiczów oraz analogicznymi wpływami bałtyjskimi na gwary polskie, a zwłaszcza na zjawisko mazurzenia, jak się ostatnio przyjmuje²⁸. Otóż stwierdzenia Sobolewskiego zbliżają nas do wyjaśnienia powstania nazw *Prusy* na obszarze, tzw. „Szełńskiej Pjatiny”, znajdującej się przynajmniej częściowo w zasięgu „pskowskiego dialektu”. Wydaje się, że właśnie ten obszar, będący w zasięgu administracyjnym Wielkiego Nowogrodu, był także w zasięgu handlowej strefy drożnej z zachodu do Zatoki Ryskiej, wzdłuż dorzecza rzeki Gauja do Izborska-Pskowa i dalej wzdłuż dorzecza Szełoni do Nowogrodu²⁹. Na tej też trasie między Pskowem a siedzibą książęcą Rakoma pod Nowogrodem są rozmieszczone nazwy *Prusy* (w jęz. łotewskim *Pruši*). Nazwy te występujące w pięciu (a może sześciu wypadkach)³⁰ w dorzeczu Szełoni, mają niejako przedłużenie w ulicy „pruskiej” w Nowogrodzie, której nazwa pojawia się gdzieś na początku XIII wieku lub może wcześniej i trwa konsekwentnie co najmniej do XVI wieku³¹. Zachodzi pytanie istotne dla dalszego naszego wnioskowania, a mianowicie, jaka była przyczyna rozlokowania się tych nazw w dorzeczu Szełoni? Sądzę, że można by tu wysuwać różne hipotezy, bardziej lub mniej ugruntowane. Nie będziemy jednak chyba bliscy błędowi, jeśli w nazwach typu *Prusy* odnotowanych nie tylko w toponimice, ale także hydronimice tego obszaru dopatrywać się będziemy związku z ulicą „pruską” w Nowogrodzie oraz szlakiem handlowym na trasie Zatoka Ryska—Nowogród³². Ulica „pruska” w Nowogrodzie powstała na początku XIII lub z końcem XII wieku w okresie największej prężności gospodarczej i politycznej Prusów we wczesnym średniowieczu na parę dziesiątków lat przed przybyciem zakonu krzyżowego do Prus. W tym okresie zwłaszcza Sambia i inne terytoria plemienne Prusów przeżywają wyraźny rozkwit swego potencjału gospodarczego i politycznego w strefie Bałtyku³³. Wytwory rzemiosła bałtyjskiego spotyka się

²⁶ R.N. Avanesov, *Voprosy obrazovanija russkogo jazyka v jego govorach*, Vestnik Moskov. Gos. Univ., nr 9, (1947), przypis 2 na ss. 131—132.

²⁷ A.N. Sobolevskij, *Važnaja osobennost, staršego pskovskogo govora*, Russkij Filologičeskij Vestnik, t. 62, (1909), ss. 231—234.

²⁸ J. Otrębski, *Udział Jaćwingów w ukształtowaniu się jęz. polskiego*, Acta Baltico-Slavica, t. 1, (1964), s. 215 oraz uwagi krytyczne J. Safarewicza, tamże s. 268 oraz to samo tegoż, *Język Polski*, t. 12, (1961), s. 289.

²⁹ Por. J. Antoniewicz, *Ślady handlu Słowian z Baltami we wczesnym średniowieczu*, Rocznik Olsztyński, t. 3, (1960), s. 17 i ryc. 3 (mapa), gdzie wcześniejsza literatura do tego zagadnienia.

³⁰ Nie zdołałem ustalić czy wieś *Prosy*, leżąca w dawnym powiecie porchowskim jest identyczna z wsią *Prusy* koło Karcząńska.

³¹ J. Antoniewicz, *Problems of the „Prussian Street”*, ss. 6 i nn.

³² Co do rozgałęzienia dróg handlowych na obszarze ziemi nowogrodzkiej: M.V. Fechner, *Važniejšije torgovyje puti siewiero-zapadnoj i severoostočnoj Rusii v X—XIII v.*, Trudy Gos. Istoričeskogo Muzeja, Moskwa 1956 (a zwłaszcza mapa). Przebieg tej drogi przez ziemie Liwów i Letgalów na podstawie źródeł omówił E. Mugurevičs, *Svarigakie celi libiešu un latgalu teritorija*, Archeologija un Etnografija, t. 3, (1961), s. 62 (mapa), ss. 73—78. Tegoż, bardziej ogólnie: *Targovyje puti na territoriji Livov i Latgalov v IX—XIII v.*, Riga 1961 oraz rec. J. Antoniewicza (w:) *Rocznik Białostocki*, t. 3, (1962), ss. 471—476.

³³ H. Łowmiański, *Stosunki polsko-ruskie za pierwszych Piastów*, Przegląd Historyczny, t. 40, (1930), ss. 161 i nn. J. Antoniewicz, *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej*, Pomorze Śred-

nie tylko w Nowogrodzie, ale nawet i w Kijowie³⁴ i odwrotnie, wiele wytworów luksusowych Rusi kijowskiej i nowogrodzkiej spotyka się na terytoriach plemiennych Prusów³⁵, Litwinów³⁶ i Łotyszów³⁷. Należy przeto sądzić, że nazwy miejscowe typu *Prusy* zarówno na szlaku Zatoka Ryska — Psków — Nowogród, jak i na szlaku Nowogród dorzecze Łowaci — Witebsk oraz znalezione także w międzyrzeczu Berezyna — górny Dniepr (por. mapka) są świadectwem penetracji pruskiej o nieznanym bliżej zasięgu i rozmiarze. Odnosnie dorzecza Szełoni, należy sądzić, że nazwy te są świadectwem punktów etapowych przede wszystkim handlu pruskiego (a może szerzej bałtyckiego) w okresie największej prężności Prusów i innych Bałtów w końcu XII i na początku XIII wieku na szlaku handlowym do Nowogrodu. Tworzenie się tych punktów oparcia w terenie chyba nie było trudne z uwagi na to, że obszar ten posiadał jeszcze wyraźne składniki etnicznych elementów fińskich, a na południu peryferyczno-bałtyjskich³⁸, całkowicie jeszcze w tym czasie nie zeslawizowanych w przeciwieństwie do większych i mniejszych grodów ruskich. Analogiczne zresztą punkty etapowe na szlakach handlowych do Nowogrodu tworzyły lub próbowały tworzyć różne nacje, jak, np. wcześniej Wikingowie nad Ładoga³⁹, a potem Szwedzi nad ujściem Nowy⁴⁰, Duńczycy w Rewlu (Tallinie)⁴¹, Niemcy w okresie Hanzy w tymże Nowogrodzie⁴² itp. Dlatego sądzę, że nie ma powodu, aby nie było można przypisywać i Bałtom, a zwłaszcza Prusom takich możliwości osadniczo-handlowych na drodze do Nowogrodu. Trzeba tu także zwrócić uwagę, że np. ośrodek tej domniemanej inicjatywy kupiecko-handlowej, tzn. Sambia, leżał w bardziej dogodnym położeniu (łatwy do opłynięcia wzdłuż linii brzegowej), niż to mieli do pokonania

niowieczne, Warszawa 1958, ss. 146—149 oraz tenże, *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym*, Wiadomości Archeologiczne, t. 22, (1955), ss. 272—274. W.T. Pašuto, *Obrazowanie litowskiego gosudarstwa*, Moskwa 1959, ss. 366 i nn. Por. także K. Ślaski, *Z zagadnień rozwojowych plemion bałtyjskich i zachodniofińskich w okresie wczesnofeudalnym*, Światowit, t. 24, (1962), gdzie odmiennie zdanie w tej materii od pozostałych autorów.

³⁴ E.A. Rybakov, *Riemeslo*, Istorija kultury drevniej Rusi, Moskwa 1948, t. 1, ryc. 87 (gdzie typowy brązowy naszyjnik bałtyjski odkryty w Kijowie).

³⁵ J. Antoniewicz, *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych*, Wiadomości Archeologiczne, t. 22, (1955), ss. 272 i nn.

³⁶ O. Navickaite-Kuncienė, *Senosius Rusios importas X—XIII amžiu*, Lietuvoje Lietuvos TSR Mosklu Akademijos Darbai, 2 (17), 1964, ss. 115—133.

³⁷ H. Moora, *Pirmatneja kopienas iekarta un agra feodala sabiedriba Latvijas PSR teritorija*, Ryga 1952, ss. 114—168. V.V. Dorošenko, *Kijewskaia Ruś i woznikowanie feodalizma na territorii Latvi*, Istorija Latvijas SSR, t. 1, (1952), ss. 44—47. Por. także: E. Mugurevičs, *Roza šifera izstradajuma atradumi Latvija*, Latvijas PSR Zinatu Akademijos Vestis, nr 9 (1960), ss. 17—31 oraz inne prace tego ostatniego autora.

³⁸ Por. Ju.Ju. Trysman, *Čudoskolitovskije elementy v novgorodskich pjatninch*, Revel 1898 oraz M. Vasmer, *Balten und Finnen in Gebiet von Pskov*, Studii Baltici, vol. 3, (1933), ss. 27 i nn. Por. także ze stanowiska archeologicznego: F. Belodis, *Die baltisch-finisch-ugrische Grenze in Letland in vorgeschichtlicher Zeit*, Mem. de la Société Finnoougrienne vol. 66, ss. 24 i nn.

³⁹ W.J. Raudonikas, *Die Normanen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet*, Stockholm 1930, ss. 138 i nn.

⁴⁰ I.P. Saškolskij, *Novyje materialy o švedskom pochode 1240 g. na Ruś*, Izvjestija Akademii Nauk SSSR, t. 8, (1951), nr 3, ss. 267—276.

⁴¹ A. Vassar, *Istorija Estonskoj SSR*, t. 1, (1961), s. 200.

⁴² G. Svahnström, *Gutagard och Petershof. Tva handelsgardar i den medeltida Novgorod*, Gotlandskt Arkiv, Visby 1960, ss. 35—50.

wcześniej Wikingowie, potem Szwedzi, Duńczycy itp. Penetracja Prusów na ziemi nowogrodzkiej, poświadczona ulokowaniem się paru nazw *Prusy* między Pskowem a Nowogrodem, znajdowała się w rejonie najprostszej drogi z Sambii poprzez Zatokę Ryską do Nowogrodu z pominięciem drogi lądowej przez Litwę i ziemię połocką. Ostatnim ogniwem tej penetracji jest już w samym Nowogrodzie Wielkim „ulica pruska”.

Sądzę, że wszystko to, co tutaj staraliśmy się przedstawić, łączy się w związek przyczynowy z dotąd nie wyjaśnioną całkowicie przez językoznawców zagadką, tzw. „dialektu pskowskiego”, wyróżnionego już dawno przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną. Jak należy przypuszczać, genezą jego była mozaika etniczna dorzecza rzeki Wielkiej, górnej Szeloni i górnej Łowaci, na obszarze których to dorzeczy uformował się „dialekt pskowski”. Jest to obszar styku i wzajemnych wpływów ludów bałtyjskich, nosicieli kultury zachodniodźwińskiej w odległej starożytności oraz ludów fińskich, nosicieli kultury typu Djakowo. Na to zmieszane pod względem kulturowo-językowym terytorium wdzierają się we wczesnym średniowieczu słowiańscy Krywicze i w VII—IX wieku powstają tam charakterystyczne podłoże kurhany⁴³. Ten konglomerat etniczno-językowy wytworzył swoisty „dialekt pskowski”, który spowodował u A. Sachmatova powstanie teorii o „ljackich” w nim wpływach. Dziś hipoteza tego wielkiego uczonego nie posiada już stronników, ale nie jest wykluczone, że zetknięcie się w rejonie rzeki Wielkiej i górnej Łowaci tych trzech elementów etnicznych (Bałtów, Finów i Słowian) przy jednoczesnych wpływach o nieznanym zasięgu w X—XIII wieku języka pruskiego (dialektu pomezkański i sambijski) w okresie istnienia drogi handlowej na trasie Zatoka Ryska — Fsków — Nowogród przyczyniło się do wytworzenia swoistej treści dialektu „pskowskiego”. Jak wiemy, dialekt ten różni się wyraźnie od dialektu „nowogrodzkiego”, jak należy sądzić między innymi dlatego, że u podstaw tego ostatniego brak było substratu językowego bałtyjskiego. Formował się ten dialekt na podłożu substratu fińskiego przy udziale nawarstwień późniejszych nowogrodzkich Słowenów, a może częściowo i Krywiczów. Ponieważ dialekt pomezkański języka pruskiego posiada wiele cech wspólnych i wpływy dialektów zachodniosłowiańskich, być może, iż wpływy „ljackie” zostały tu przeniesione w rejon Pskowa przez kupców pruskich, a także zachodniosłowiańskich (pomorskich)⁴⁴ w okresie istnienia drogi handlowej Wolin — Sambia — Zatoka Ryska — Psków — Nowogród Wielki. Wpływów tych nie należy przeceniać podczas formowania się tego dialektu „pskowskiego”, ale być może na tej drodze będzie można doszukać się głębszych przyczyn, które skłoniły A. Sachmatova do podtrzymywania swej hipotezy na przestrzeni długich lat (1899—1916).

Oczywiście przytoczone tu zbieżności etniczno-językowe, które pozwoliły zbudować tę nową hipotezę roboczą wymagają w przyszłości dalszych badań

⁴³ V. V. Siedov, *Etničeskij sostav nasielennija severo-zapadnych zemel Wielikogo Novgoroda (IX—XIV)*, Sovietskaja Archeologija, t. 18, (1953), ss. 209 i nn. For. także: S.A. Tarakanova, *Dlinnyje i udlinennyje kurgany*, tamże, t. 19, (1954), ss. 77 i nn.

⁴⁴ Świadectwem wpływów zachodniobałtyjskich (pruskich) w kierunku zachodnim są importy pruskie występujące w rozrzucie na całym Pomorzu Zachodnim aż do ujścia Odry do morza. Por. K. Jażdżewski, *Pradzieje Pomorza Gdańskiego w I tys. n.e.*, Gdańsk 1965. Wątpliwego natomiast pochodzenia są rzekomo bałtyjskie nazwy na Pomorzu Zachodnim i Meklemburgii. For. H. Schall, *Baltische Dialekte im Namengut Nordwestslaviens*, Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung, Bd. 79, (1964), ss. 137 i nn. Natomiast interesujące są dane pochodne od nazwy *Prusy* dla Pomorza Zachodniego, które zestawił F. Lorentz, *Slawische Namen Hinterpommerns*, Berlin 1964, ss. 42, 92 i 103.

kompleksowych. Podstawą tych sformułowań jest zadziwiający fakt występowania nazw typu *Prusy* nie tylko na szlaku handlowym na odcinku Psków — Nowogród Wielki, ale również pojawienie się kilku tych nazw na wybrzeżu łitewsko-łotewskim⁴⁵, a także w innych częściach Łotwy, Litwy oraz Białorusi. Nazwy typu *Prusy* poza obszarem pruskim na obszarach zachodniej Litwy i Łotwy poświadczają strefę handlową drogi wodnej i lądowej wzdłuż brzegów Bałtyku ku Zatoce Ryskiej. Jak sądzę, nazwy te zarówno na terenie Litwy, jak też Łotwy i ziemi nowogrodzkiej należy odnieść do okresu wczesnośredniowiecznego, do okresu największej aktywności gospodarczej Prusów w strefie Bałtyku poza pewnymi nazwami, które kryją w sobie stosunkowo późną kolonizację niemiecką w związku z synonimem łotewskim *prūšis* = *Schwabe*, na co już zwrócili uwagę językoznawcy⁴⁶. Rozdzielenie tych dwu chronologicznie i jakościowo zjawisk osadniczych, tzn. kolonizacji staropruskiej i późniejszej niemieckiej jest rzeczą przyszłych szczegółowych badań toponomastycznych i historycznych.

JERZY ANTONIEWICZ

TYPONOMIC DATA „PRUSY” IN NORTHERN POLAND
AND IN NOVGOROD RUTHENIA IN MIDDLE AGES

(Summary)

The author deals with the place names *Prusy* (*Prussia*) that begun to appear in Poland in 11th century which means that prisoners of war taken by Bolesław the Brave in Prussia were settled in Poland. Most probably these place names were formed as follows. Polish king or prince settled aliens (prisoners of war, war and political refugees) in some parts of Poland. Such settlements were named after their inhabitants' native land: *Prusy* (*Prussia*). Later on these ethnic names underwent a transformation and took the function of family names (Polish gentry using armorial bearing *Prus*) and in their stead place names deriving from the family names of the holders of the land were formed. The place name *Prusy* lost then its meaning and remained a relic only.

In north-western Ruthenia place names „Prussia” can be found on the territories inhabited once by the tribes of Deregovichi, Radimichi and Krivichi. On the Krivichi territory they appear mainly on its western part, between the rivers Wielikaja and Shelonia, the area covered by the so-called Pskov dialect. The author points out that there exist a connexion between these place names, „Prussian Street” in Novgorod the Great and the commercial route Gulf of Riga — Novgorod. He believes that they bear witness of the Balts' commercial relations with the Novgorod Slavs at the time of the greatest expansion of the Prussians and other Balts' trade on the route to Novgorod at the end of 12th and the beginning of 13th century.

The author supposes that not all the place names „Prussia” in Poland, Latvia, Lithuania and Ruthenia are as old as that. It is possible that some of them are quite recent and derive from *Prusak* (*Prussian*), name given to the subjects of the Prussian state, or from this state itself and prove that German colonists from East Prussia and the Baltic republics settled in Byelorussia and north-western Russia in modern times. A synonym in Latvian language: *prūšis* — *Schwabe* (German) might prove it as Latvian linguists have suggested.

⁴⁵ K. Mülenbach, J. Endzelin, *Latviešu valodas vārdnīca*, Riga 1923/32.

⁴⁶ K. Mülenbach, J. Endzelin, *Latviešu valodas vārdnīca*, Riga 1923/32.